

Спіс выкарыстанай літаратуры

1 Асновы культуры маўлення і стылістыкі. – Мінск : Універсітэцкае, 1992. – 255 с.

2 Антанюк, Л. А. Беларуская мовапрафесійная лексіка : Курс лекцый / Л. А. Антанюк, Б. А. Плотнікаў – 3-е выданне. – Мінск, 2005. – 240 с.

The article deals with the problems of speech culture. The concept of speech culture is associated not only with the ability to speak correctly, beautifully, convincingly, but also with the general culture of a person, manners, the ability to think logically and accurately, express thoughts optimally, adequately describe any life and production situations using language means, correctly, without errors, compose and draw up a variety of written documents, appropriately and skillfully use all the stylistic means of the language.

УДК 811.161.3'42:398.91(=161.3):53.081.1(=161.3)

К. Л. ХАЗАНАВА

г. Гомель, УА “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Францыска Скарыны”

РЭФЛЕКСЫ ДАМЕТРЫЧНАЙ СІСТЭМЫ ВЫМЯРЭННЯ Ў БЕЛАРУСКІХ НАРОДНЫХ ПАРЭМІЯХ

У артыкуле разглядаюцца беларускія народныя прыказкі і прымаўкі, у лексічны склад якіх уваходзяць назвы ёмістасцей, што выступалі адзінкамі вымярэння (вадро, караб, цэбар, паўштоф, чарка, дзяжа). Асобныя назвы адзінак вымярэння, як і адпаведныя прадметы посуду і хатняй гаспадаркі, працягваюць выкарыстоўвацца ў побыце беларусаў і зараз. Захаваная на працягу стагоддзяў народная традыцыя спосабаў вымярэння абумовіла ўстойлівасць існавання назваў у вусна-размоўным карыстанні і ў фальклорных творах.

Беларускія народныя прыказкі і прымаўкі ўяўляюць сабой каштоўнейшую скарбніцу прыгожых і разумных выслоўяў з парадамі і аповедамі практычна на любыя жыццёвыя выпадкі і сітуацыі. Акрамя таго, народныя выслоўі адлюстроўваюць развіццё беларускай мовы ў розныя гістарычныя перыяды. Паводле некаторых рыс, што захоўваюцца ў мове беларускіх народных парэмій і адсутнічаюць у літаратурнай мове, можна ўявіць сабе больш дакладна і дэтальна асобныя працэсы, якія адбыліся ў гісторыі мовы.

Лексічны склад беларускіх парэмій прапануе спецыфічныя найменні традыцыйных ёмістасцей, што раней выкарыстоўваліся як адзінкі вымярэння. Парэмійная спадчына беларусаў захавала сведчанне актыўнага выкарыстання так званай даметрычнай, або старарускай, сістэмы вымярэння. Гэтая сістэма склалася ўжо да XI ст. [1, с. 7] і была афіцыйнай сістэмай вымярэння ў часы Старажытнай Русі. Адзінкамі старарускай сістэмы вымярэння аб'ёму былі аб'ёмы функцыянуючых ў штодзённым побыце прадметаў. Працягвалася актыўнае выкарыстанне такога вымярэння да XIX ст., калі на змену старарускай прыйшла агульнаеўрапейская метрычная сістэма вымярэння [2].

Вялікія аб'ёмы, як сведчаць прыказкі і прымаўкі, раней вымяраліся (зараз гэта іншы раз можна сустрэць у вусна-народным карыстанні) *бочкамі*. Рэфлексы гэтага прасочваюцца ў прыказцы: “*Чым бочку налілі новую, то і згніе, а тым смярдзіць*” [3, с. 215].

Адна бочка, паводле старарускага вымярэння, складала сорок вёдраў [1, с. 7]. Вадро як ёмістасць для захавання і перамяшчэння вадкасцей і сыпкіх рэчываў актыўна выкарыстоўвалася (і гэта традыцыя таксама захоўваецца да сёння) у хатняй гаспадарцы. З гэтай прычыны вадро

адзначаецца ў многіх беларускіх выслоўях: “*Не той шчупак, што з вуды сарваўся, а той шчупак, што ў **вадры** застаўся*” [4, с. 387].

Выслоўі з лексмай *вадро* ўтрымліваюць іншасказанне: “*У дзіравым **вадры** не носяць вады*” [3, с. 216]; “*Пад’еўшы добра, нап’еўся з **вадра***” [3, с. 252].

Беларускія выслоўі захавалі і назвы дробавых адзінак вымярэння, звязаных з названай ёмістасцю: “*Узяць **паўвадра**, астанецца – не бяда*” [3, с. 494]. Трэба заўважыць, што прыказка зафіксавала адну з даметрычных старарускіх адзінак вымярэння. Яшчэ “Палажэнне аб мерах і вагах Расійскай імперыі” 1899 г. прадугледжвала “выраб, праверку і клеймаванне наступных мер: *паўвадра, чвэрць вадра, 1/32 вадра, 1/40 вадра*” [1, с. 15].

Прыказкі з назвамі ёмістасцей не толькі іншасказальна адлюстроўваюць адносіны паміж людзьмі, але і слухна апісваюць беларускі клімат у адпаведную частку года. Так, пра самыя цёплыя дні лета, калі адзначаецца Дзень Святога Пятра (12 ліпеня) прыказка кажа: “*Прышоў Пятро – забраў машок у **вадро***” [3, с. 104].

Значная колькасць беларускіх парэмій з найменнямі посуду, што служыў мерай аб’ёму, прысвячаецца вобразнаму аповеду пра кліматычныя адметнасці беларускай вясны: “*Вясною **вадро** вады, а **лыжка** балота, а ўвосені **лыжка** вады, а **вадро** балота*” [3, с. 76].

У фальклорнай скарбонцы сустракаюцца парэмійныя лексічныя варыянты, адрозныя якраз назвамі посуду: “*Вясною **вадро (кораб, цэбар)** вады, а **лыжка** гразі, а восенню **лыжка** вады, а **вадро (кораб, цэбар)** гразі*” [4, с. 129]. Дарэчы прыгадаць, што *цэбар* – гэта назва круглай шырокай ёмістасці, якую прымянялі ў лазні. Найменне мае старажытнарускія карані. Ва ўсходнеславянскіх гаворках слова ўжывалася ў варыянтах *цэбарь, цэберь, цыбарь* [5, с. 572]. Старажытнарускае *цэбрь* уваходзіла ў даметрычную сістэму вымярэння і складала каля 5400 літраў [2]. Як бачна, з часам *цэбар* стаў меншым па памерах. Аднак у народных выслоўях *цэбар* іншасказальна перадае вялікія аб’ёмы, у якіх звычайна маецца вада падчас веснавых паводкаў. Нездарма, у прыказках нават адбываецца супрацьпастаўленне розных ёмістасцей, у якіх *цэбар* сімвалізуе веснавое разводдзе, а *вадро* актуалізуе асобныя спецыфічныя рысы беларускага восеньскага надвор’я: “*Вясною **цэбар** вады – **ложка** гразі, а восенню **ложка** вады, а **вадро** гразі*” [3, с. 76]. Такім чынам беларускія народныя выслоўі прапануюць і супастаўленне трох традыцыйных ёмістасцей, за кошт чаго характарызуюцца адметнасці клімату: *Вясною **вадро** дажджу, а **ложка** гразі, а восенню **ложка** дажджу, а **цэбар** гразі* [3, с. 76].

Вядомая беларускаму фальклору і старажытная назва ёмістасці *кораб* – ‘скрыня або куфар для захавання рэчаў’. Лексема *кораб* стала вытворнай для абазначэння старажытнага вымярэння аб’ёму *коробья* [1, с. 3].

У беларускіх парэміях *кораб*, таксама як і іншыя ёмістасці, супастаўляецца з іншымі пасудзінамі, за кошт чаго старажытныя стваральнікі выслоўяў трапіла адлюстравалі некаторыя кліматычныя рысы: “*Увясну **кораб** вады ды коўш гразі, а ўвосені **коўш** вады ды **кораб** гразі*” [3, с. 76]. *Кораб* звычайна ў беларускіх прыказках стварае асацыяцыі з вялікімі аб’ёмам, а малы аб’ём асацыятыўны звязваецца з такой пасудзінай, як *коўш* – ‘ёмістасць з адной ручкой, якая звычайна выкарыстоўваецца для напояў’.

У беларускім фальклору фіксуецца яшчэ адзін варыянт прыведзенага выслоўя: “*Вясною **лыжка** вады – капля гразі, а восенню капля вады – **лыжка** гразі*” [3, с. 76]. Тут супастаўленне аб’ёмаў веснавых і восеньскіх вадкасцей адбываецца праз асацыяцыю *лыжка* – *кропля*.

Народныя парэміі захоўваюць старажытныя найменні адзінак вымярэння аб’ёму і для асацыятыўна-вобразнага параўнання адметнасцей кліматычных умоў увосені і ўлетку: “*Летам **цэбар** вады, **ложка** балота, а ўвосені **ложка** вады, а **цэбар** балота*” [3, с. 84].

Прыведзеныя прыказкі ў якасці меры невялікага аб’ёму ўтрымліваюць назву сталовага прыбору – *лыжка*. Лексема ў прыказках і прымаўках ужываецца не толькі для стварэння супрацьпастаўлення: “*Парожня **ложка** нікому не міла*” [3, с. 223]. Маючы паходжанне ад старажытнарускага *лъжька*, найменне захоўваецца ў беларускіх парэміях у фанетычных варыянтах: *лыжка – ложка*. Дарэчы, *лыжка* зараз працягвае заставацца функцыянальнай адзінкай вымярэння з дыферэнцыяцыяй *лыжка сталовая, лыжка чайная*.

У прыказкавых выказах, прысвечаных розным часткам календара, сустракаецца нават дакладнае ўказанне дня праз найменне адпаведнага традыцыйнага каляндарна-абрадавага свята: “К Пятру хлеба толькі ў **вядру**, а на Ілью хоць на печ налію, а як прышоў Спас, будзецця хлеба з нас, а ўжо як прышла Гаспажа – у нас хлеба поўна **дзяжа**” [3, с. 104]. Назвы ёмістасцей, якія фіксуюцца ў гэтым выслоўі, прымяняліся, як паказвае прыказка, не толькі для вымярэння аб’ёму вадкасцей, але і для сыпкіх рэчываў, асабліва – для зерневых культур.

Некаторыя з разнавіднасцей старадаўняга посуду мелі спецыфічнае прызначэнне і выкарыстоўваліся толькі для канкрэтных рэалій. Такім посудам была названая ў прыведзеным выслоўі **дзяжа**. Гэты старадаўні від посуду ўяўляў сабой ёмістасць для прыгатавання цеста. Найменне, як і адпаведны посуд, прымянялася ўсходнімі славянамі з даўніх часоў: старажытнаруская “**дѣжа** – кадка, въ которой квасятъ и мѣсятъ тѣсто на хлѣбы” [6, с. 425–426]. І натуральна, назва знайшла выкарыстанне ў прыказках і прымаўках: “Не з аднае **дзяжы** хлеб еў” [7, с. 90].

Паходзіць найменне **дзяжа**, па звестках М. Фасмера, ад гоцкага *deigan* ‘мясіць’, *daigs* ‘цеста’ [8, с. 494].

У народнай традыцыйнай культуры ўсходніх славян **дзяжа** мела абрадава-магічнае значэнне. Сімвалізуючы дабрабыт і набытак, **дзяжа** выконвала ролю важнага абрадавага атрыбута вяселля. Як адзначае А. А. Станкевіч, **дзяжа** мела “рытуальнае значэнне ў вясельным абрадзе і сімвалізавала, з аднаго боку, чыстату, цнатлівасць нявесты, з другога боку – давала праекцыю на прыбытак і пладавітасць. У **дзяжы** расчынялі каравай, на **дзяжу**, накрытую вывернутым кажухом, садзілі нявесту, калі яна была цнатлівая” [9, с. 60].

Беларускія народныя прыказкі і прымаўкі звяртаюць увагу на некаторыя ёмістасці, што выкарыстоўваліся для напояў і таксама служылі адзінкамі вымярэння: *Чэй паўштох паўней, таго і суд спраўней* [3, с. 352]. Прыказка ўтрымлівае фанетычны варыянт адзінкі вымярэння аб’ёму: “*Паўштох* – паўштоф, бутля, якая змяшчае палову штофа гарэлкі (1/20 вядра)” [3, с. 548]. Паколькі зычны [ф] быў спрадвечна чужы для ўсходніх славян, у гаворках і фальклоры назіраецца імкненне да замены [ф] іншымі зычнымі або спалучэннямі зычных, што і назіраецца ў прапанаваным выразе. Германізм *штоф* часцей прымяняўся як адзінка вымярэння алкагольных напояў [5, с. 646]. Ужо названае “Палажэнне аб мерах і вагах Расійскай імперыі” 1899 г. узаконіла адпаведнасць: адно вядро роўнае 10 штофам [1, с. 15]. Зварот да “Параўнальных табліц” 1902 г., дзе ўстанаўлівалася адпаведнасць паміж старарускімі адзінкамі вымярэння і новымі на той час, еўрапейскімі, паказвае, што адно вядро роўнае 12,999 літраў [1, с. 15]. Такім чынам, штоф складае 1,299 л.

Народныя выслоўі не абышліся без іншых традыцыйных відаў посуду для напояў: “*Свату першая чарка і першая палка*” [7, с. 132]. Лексема *чарка* ‘ёмістасць для ўжывання алкагольных напояў’ ўжываецца ў народных выслоўях актыўней за бясуфіксны варыянт *чара* ‘келіх’: “*Пачынальніку ліба першая чарка, ліба першая палка*” [3, с. 178]; “*Абы скварка й чарка, дык будзе там і Марка*” [3, с. 395]; “*Чыя чарка паўней, таго і праўда вярней*” [3, с. 421]. Менавіта *чарка* выкарыстоўвалася як адзінка вымярэння: паводле старарускай сістэмы мер *чарка* складала адну сотую вядра, прыкладна 129 мл [1, с. 15].

Многія з разнавіднасцей старадаўняга посуду прымяняюцца і зараз і ўжываюцца з тым самым найменнем. Для напояў, напрыклад, ужываецца *стакан* ‘шклянка’. У прыказках фіксуецца найменне з дэмінітыўным афіксам: “*Самая тая вадзічка, толькі ў другім стаканчыку*” [3, с. 228].

Паказаныя беларускія народныя прыказкі і прымаўкі сведчаць пра захаванне ў беларускім фальклоры многіх гістарычных лексіка-семантычных груп, у прыватнасці – найменняў старарускіх адзінак вымярэння. Хаця ў афіцыйным ужыванні многія старадаўнія назвы меры ўжо даволі даўно былі замененыя іншымі, як і самі меры, у вусна-народным трывала захоўваюцца старыя вымярэнні. Некаторыя назвы адзінак вымярэння, як і адпаведныя прадметы посуду і хатняй гаспадаркі, працягваюць выкарыстоўвацца ў побыце беларусаў і зараз (*вядро, бочка, лыжка*). Захаваная на працягу стагоддзяў народная традыцыя спосабаў вымярэння абумовіла ўстойлівасць існавання назваў у вусна-размоўным карыстанні і ў фальклорных творах.

Спіс выкарыстанай літаратуры

- 1 Русская метрология XI – XIX вв. : письменные лекции. – СПб. : СЗТУ, 2002. – 17 с.
- 2 Русская система мер [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Русская_система_мер. – Дата доступа: 10.02.2022.
- 3 Прыказкі і прымаўкі: у 2 кн. Кніга 1 / рэд. А. С. Фядосік. – Мінск : Навука і тэхніка, 1976. – 560 с.
- 4 Лепешаў, І. Я. Тлумачальны слоўнік прыказак / І. Я. Лепешаў, М. А. Якалцэвіч. – Гродна : ГрДУ, 2011. – 695 с.
- 5 Даль, Владимир. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / Владимир Даль. Т. 4 : Р – V. М. : Рус. яз., 1980. – 683 с.
- 6 Даль, Владимир. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / Владимир Даль. Т. 1 : А – З. М. : Рус. яз., 1978. – 699 с.
- 7 Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / склаў Ф. Янкоўскі. – 3-е выд., дапрац., дап. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – 491 с.
- 8 Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / М. Фасмер. Т. 1: А – Д. – пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева / под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. – 2-е изд., стер. – М. : Прогресс, 1986. – 576 с.
- 9 Станкевіч, А. А. Абрадавая лексіка ў гаворках Гомельшчыны: этналінгвістычны аналіз / А. А. Станкевіч, К. Л. Хазанова, А. М. Воінава. – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2015. – 269 с.

The article deals with Belarusian folk proverbs and sayings, the lexical composition of which includes the names of containers that acted as units of measurement (вядро 'bucket', караб 'box', цэбар 'tub', чарка 'cup'). Some names of units of measurement, as well as the corresponding utensils and household items, continue to use in the life of Belarusians today. The centuries-old folk tradition of measuring methods has determined the stability of the existence of names in oral and colloquial use and in folklore.

УДК 811.161.3'373.6:159.942.5

А. І. ХАЛЯЎКА

г. Гомель, УА “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны”

ПРА ПАХОДЖАННЕ СЛОВА НАСТРОЙ

У артыкуле даследуецца глыбінная семантыка беларускага слова настрой, вызначаецца шлях семантычнага развіцця лексемы, выяўляюцца асаблівасці яе семантыкі. Семантычная рэканструкцыя выканана з прыцягненнем фактаў лінгвакультуралогіі. Канцэптуальнае напauненне слова генетычна абумоўлена.

Даследаванне глыбіннай семантыкі слова дае магчымасць яго вывучэння як выніку ўвасобленай думкі, спасціжэння навакольнага свету, узаемадзеяння з рэальнасцю. Значнасць семантыка-гістарычных назіранняў абумоўлена дасягальнасцю пранікнення ва ўнутраную форму слова, апісання яго семантычнай эвалюцыі, за якой і можна ўбачыць рух думкі ў акце намінацыі, логіку выбару сутнасных прыкмет, высветліць прычыны актуалізацыі архесем ў семантычнай структуры сучаснага слова. У сувязі з гэтым семантыка беларускага слова *настрой*, якая ілюструе суадносіны суб'ектыўнага і аб'ектыўнага, эмацыйнага і рацыянальнага ў прыродзе слова і тоеснага паняцця, з'яўляецца прыцягальным аб'ектам рэканструкцыі.